

УДК 821. 161.2 – 31.09 + 929 Антоненко-Давидович

Дмитренко В. І.
доктор філологічних наук, професор
ДВНЗ «Криворізький національний університет»

АРХЕТИП ТІНІ В РОМАНІ Б. АНТОНЕНКА-ДАВИДОВИЧА «СМЕРТЬ»

У статті проаналізовано роман українського письменника ХХ століття Б. Антоненка-Давидовича «Смерть» з точки зору репрезентації в ньому архетипу Тінь. Це дозволяє вписати твір у світовий літературний контекст і одночасно осмислити першовитоки національної та індивідуальної свідомості. Архетипний аналіз твору сприяє девербалізації змісту й більш чіткому окресленню авторських інтенцій.

Ключові слова: архетип, національна свідомість, авторські інтенції.

В статтє проанализирован роман украинского писателя ХХ столетия Б. Антоненка-Давыдовича «Смерть» с точки зрения репрезентации в нём архетипа Тень. Это позволяет вписать произведение в мировой литературный контекст и одновременно осмыслить

первоисточники национального и индивидуального сознания. Архетипный анализ способствует девербализации содержания и более чёткому определению авторских интенций.

Ключевые слова: архетип, национальное сознание, авторские интенции.

In the article writer analyzes the novel "Deth" of B. Antonenko-Davidovich, the Ukrainian writer of XX century, from the position of representation of the archetype Shadow. This allows to note down the novel into the literary context and at the same time to understand the primary source of national and individual consciousness. Archetypal analysis work contributes to the deverbalization of content and outlining the author's intentions more clearly.

Key words: archetype, national consciousness, author's intention.

Рецептивно-естетична парадигма творчої спадщини Б. Антоненка-Давидовича містить цілий спектр проблем, які неминуче постають на сучасному етапі у зв'язку зі змінами в духовно-культурному житті нації. Аналіз знакового для творчості письменника роману «Смерть» з точки зору вияву в ньому архетипу Тіні провокує нове прочитання тексту, уводить твір в контекст світової літератури, що й визначає актуальність публікації.

Мета статті: проаналізувати роман Б. Антоненка-Давидовича «Смерть» з точки зору вияву в ньому архетипу Тінь.

Мета передбачає виконання таких завдань: окреслити значення архетипу Тіні в змістовій структурі роману; з'ясувати роль вияву архетипу у формуванні концепції дійсності; дослідити значення архетипу Тіні в художній картині світу Б. Антоненка-Давидовича.

Процес дослідження мистецьких феноменів передбачає, як відомо, осмислення першовитоків національної та індивідуальної свідомості. На першооснові моделі міфу та ритуалу, що повторюються в легендах та церемоніях багатьох культур, найпершим звернув увагу Дж. Фрезер. Розвиток його ідей усталив думку про те, що кожен літературний текст створює свою модель світу, яка багато в чому залежить від того, якими правилами керується письменник для трансформації в конкретні реалії тексту універсальних цінностей «ментальних підвалин буття й ідеальних структур свідомості», а також для ідентифікації свого «Я» з «ментальними підвалинами буття» [Цехмистро 1992: 20]. За К. Юнгом, митець – деміург, що створює в мистецтві новий світ, який позначений такими універсальними як Добро і Зло, Життя і Смерть, Бог і Диявол, Любов... «Тому цілком послідовним є те, коли поет знову

повертається до мітологічних фігур, щоб знайти для своїх переживань відповідний образ» [Юнг 1996: 101]. Однак широкий діапазон можливих варіацій відображення такого образу призводить до того, що «поет потребує часто майже неймовірного матеріалу, щоб хоч приблизно відобразити Передчуте, і до того ж він не може обійтися без упертого та суперечливого Слова, якщо тільки він не хоче, щоб виявила себе моторошна парадоксальність візії» [Юнг 1996: 101]. Потребуючи майже неймовірного матеріалу, митець поринає в колективне несвідоме й тоді відбувається акт творчості, у якому його епоха набуває словесного виразу. Аналіз архетипів, на нашу думку, є адекватним методом дослідження національної культури та менталітету, адже саме вони віддзеркалюють універсальні, найпростіші, первісні моделі. Систематизовану концепцію архетипів розвинув К. Юнг, хоча й надав їй психологічного вираження. На його думку, творчий процес відбувається як одухотворення архетипів. Під архетипами К. Юнг розумів такі символічні схеми «колективного несвідомого», які зберігають пам'ять людства, роду, нації: «Наші душі, як і тіла, складаються з тих же елементів, що й тіла й душі наших пращурів» [Юнг 2003: 175]. Для сучасних літературознавців архетип є певною моделлю, бо він «володіє властивістю універсальності, поєднуючи минуле й теперішнє, всезагальне й часткове, здійснене й потенційно можливе» [Якушева 2003: 60].

Ідея праобразів пізнання та культури була висловлена ще Платоном, який посилався на віковічні ейдоси, що стоять за діями людини. Її розвинули стоїки у вигляді концепції пролепсису як феномена вихідної схильності пізнання до окреслення певних форм. Міркування щодо проформи як «дороговказів буття» знаходимо в Данте. З різних, але наближених за результатами позицій про це писали І. Кеплер, Й. Гете, а в наш час В. Паулі та В. Гейзенберг. Ідею одвічних формул, у яку вкладається усвідомлення життя, що намагається знову й знову знайти наперед задані йому риси, висловлював Т. Манн. Під час створення власної картини світу відбувається креативне

переосмислення архетипу й у свідомості митця виникає своєрідний «архетипний образ».

Слово «тінь» українською мовою співвідносне з англійським діалектним «teen» – «шкода», «порча», «загибель», з іменем грецького бога смерті Танатоса. У багатьох культурних традиціях існує театр тіней, гра з тінями. Образ тіні, як темної частини людської душі знайшов різнопланову інтерпретацію у значній кількості художніх творів як світової так і української літератури. Г. Х. Андерсен у казці «Тінь» створює образ Ученого, який гине через те, що дозволив Тіні посісти свої місце, по суті ставши тінню своєї Тіні. У казковій п'єсі Е. Шварца «Тінь», головному герою для того, щоб перемогти тінь, необхідно не лише згадати магічну формулу «Тінь, знай своє місце», а й піти на смерть, розпізнати омани й зрозуміти свої слабкості. У романі англійської письменниці Урсули Ле Гуїн «Чарівник Земномор'я» молодий чарівник переміг у боротьбі із тінню, назвавши її своїм ім'ям, таким чином поєднав дві половини своєї душі, став людиною, яка, пізнавши власне «Я» не може опинитись під владою іншої сили й тому витрачає життя лише на творчість, його дії ніколи не несуть нічого, що дало б підстави для перемоги темряви. Доволі часто в літературі праобраз Тіни має форму двійника («Ніс» М. Гоголя, «Портрет Доріана Грея» О. Вайльда, «Дивовижна історія доктора Джекіля і містера Хайда» Р. Л. Стівенсона, «Степовий вовк» Г. Гесе і багато інших. У контексті світової культури архетип Тінь може бути представлений як конотація опозиції світло/темрява, день/ніч», буття/небуття. Найвідомішим є китайський символ ін/янь, що містить у собі ідею діалектичної єдності і боротьби світлого й темного начал. Для єгиптян зміна світла дворів і таємничого мороку приміщень на шляху Сонця в храмах Карнака і Луксора. Для слов'ян значущим було чергування білих і чорних намистин, що означали плин часу. Аналіз творів архітектури й живопису з точки зору вияву в них Світла і Темряви/Тіні доводить, що автори доволі часто використовують цю опозицію для чіткості окреслення образів. Так, наприклад, лик Іуди на фресці затемнений, а Христос сидить у «ореолі» світла.

Події в Україні після 1917 року поглибили й пришвидшили процес втрати українською людиною внутрішньої інтегральності, що, у свою чергу, викликало осмислення причин нецілісності її внутрішнього світу у творах українських письменників 20-х років минулого століття. Невідповідність між проголошеними ідеалами й справжньою суттю дійсності в колишньому Радянському Союзі ініціювала появу творів художньої літератури, у яких трагедійно-філософські рефлексії митців були спрямовані на проблему вибору моральної позиції людини у світі зла й насильства. Роман Б. Антоненка-Давидовича «Смерть» є яскравою художньою експлікацією спроби автора зрозуміти причини розгубленості, загубленості (за М. Шлемкевичем) і роздвоєності внутрішнього світу українця в період, позначений приходом до влади комуністичної партії більшовиків. У романі «Смерть» Б. Антоненко-Давидович чітко окреслив процес і передумови перетворення людини – моральної істоти на людину – соціальну істоту, яка є чітким проявом архетипу Тіні.

Цей твір, на нашу думку, слід кваліфікувати як повість-попередження, у якій автор доводить, що несумісність національного відродження з більшовицькими ідеалами призводить до втрати суспільством гуманістичних цінностей і деградації особистості. Кость Горобенко, головний герой повісті, заперечивши батьківські традиції, втратив духовний стрижень, але так і не зміг прийняти традиції іншої культури. Б. Антоненко-Давидович проводить своєрідне художнє дослідження процесу нівеляції особистості українця в умовах несвободи, спроби перетворення його зі свідомого українця на безбатченка-яничара. Через внутрішній світ головного героя повісті автор вивчає морально-психологічну драму роздвоєння особистості комуніста-українця, який для того, щоб зберегти життя, змушений зректися своїх колишніх ідеалів, відкинувши у своєму минулому все, що пов'язувало або могло б пов'язати його з ним. Сам автор повісті в публікації «Як я писав «Смерть» акцентував увагу читачів на тому, що його твір є своєрідним психологічним дослідженням: «Я свідомо подав «Смерть» у психологічному

розрізі: в мистецтві доба підбивання підсумків після величезних політичних катаклізмів була й буде добою психологізму [Антоненко-Давидович 1991: 46]. Сучасниця Б. Антоненка-Давидовича, письменниця М. Галич, у спогадах про нього, а вони були членами одного літугрупування, підкреслює його глибоку «проникливість у людську душу, вилущування відти людського єства» [Галич б.р: 8], наголошує на глибині аналізу психологічних проблем його героїв. Найчіткіше це виявляється в романі «Смерть».

У романі відбито процес спроби Костя Горобенка ідентифікувати себе як члена комуністичної партії більшовиків, що призводить до нівеляції його особистості, розкладу й моральної деградації. Тяжіння до такої самоідентифікації пов'язано з тим, що члени історично пригнічуваних груп мають ідентифікувати себе з такою групою, якою вони могли б бути, і прагнуть до того, щоб стати цією групою, завжди маючи на увазі потенційні можливості самоідентифікації. Протягом твору Кость Горобенко прагне відчутти себе справжнім більшовиком, належним до партії, яка, на його думку, є «партією безсмертних». Ця потреба продиктована йому постійним відчуттям смерті нації, хворобливим намаганням у всьому вбачати синдроми її вмирання – це, на думку Горобенка, спадкова слабкість українців, віками накопичувана ними «анемія і зрада».

Кость Горобенко не вважає своє минуле, що є антиподом Тіні за щось жахливе. Він зізнається собі, що ті картини минулого «гарні, приємні, близькі картини» [Антоненко-Давидович 1991:243]. Однак таке зізнання відбувається саме в ту ніч, коли Кость остаточно вирішив, що для того, щоб відчутти себе більшовиком, треба вбити. Тому в його маренні згадки про минуле, «як краплі живого срібла, чіплялись одна одної й виростали у велику кулю» [Антоненко-Давидович 1991: 243].

Куля виступає як артикуляція підсвідомості Горобенка, адже, за народними віруваннями, загальновідомим є той факт, що убити перевертня можна лише срібною кулею [Нелюдов 1997: 234-235], а минуле, що постає в маренні Горобенка у вигляді срібної кулі, означає ні що інше, як його остаточне

перетворення в перевертня, для якого срібло, тобто минуле, є смертельним. А це означає, що для того, щоб залишитись живим, він повинен нещадно вбивати в собі «колишнього Костика» і все те, що так чи інакше може нагадувати про минуле.

Художні пошуки Б. Антоненка-Давидовича є відображенням трагічної долі українського народу й української культури в ХХ столітті. Його творчість можна називати «біографією душі», «спробою розповісти історію свого духовного розвитку». Роман «Смерть» є своєрідним духовним пошуком себе, визначенням своєї подальшої долі в радянських реаліях 1920-х років. У романі автор передбачає майбутні соціальні потрясіння: майбутні тотальні розстріли й деградацію української людини. Б. Антоненко-Давидович зробив спробу подолати моральну кризу за посередництвом слова, застосовуючи безжальний самоаналіз. Процес переродження Костя Горобенка також є своєрідним примиренням зі свідомим життям, відбувається пристосування його героя до дійсності. Трагічні рефлексії Костя Горобенка сприяють появі гострого відчуття болю відчуження, глибокої зневіри в самому собі, а головне – у своєму народові: *«Ах, яке це безглуздя, що між ним і партією може стояти нація. Та нація, що вигадала тільки бандуру й плахту! Це справді нісенітниця. Це анекдот»* [Антоненко-Давидович 1991: 239]. Це призводить до морального конфлікту – відчуття дисгармонії з середовищем. У своїх роздумах про засоби щодо свого «збільшовичення» герой Б. Антоненка-Давидовича вирішує, що убити іншу людину, яка є ворогом нової влади, – це означає дати перемоги себе Тіні. «Смерть» Б. Антоненко-Давидович закінчується таким чином, що, з одного боку, можна інтерпретувати як дуже песимістичне – Горобенко вбив заручника, а значить і кращу частину своєю душі. Однак, з іншого боку, це вбивство, хоч його й прагнув, або, точніше, змушував себе прагнути Кость, було здійснено ним не зовсім свідомо, ніби в якомусь маренні: він більше прагнув захистити себе, аніж убити заручника. У свою чергу, асоціація, що виникає в свідомості Костя, коли він бачить кров заручника, з невинною кров'ю Наді (своєї коханої дівчини), дає нам підстави для оптимізму й надію на те, що

світла частина його душі ще не зникла остаточно. Саме ім'я Надія, обране автором, на нашу думку, символізує це. Підставою для такої оптимістичної рецепції нам дає й той факт, що Горобенко в повісті має можливість більш простого шляху ототожнення себе з більшовиками – перестати говорити українською мовою, але цього не відбувається. Також слід зазначити, що в наступному, знаковому для Б. Антоненка-Давидовича творі «За ширмою» кохану дівчину, яка є уособленням щасливого минулого головного героя повісті лікаря Постоловського, звати також Надійка. Це не збіг, а ще одне підтвердження думки С. Павличко, що тексти 1920-х років «треба вміти читати в широкому контексті творчості того чи іншого автора, розрізняючи справжні думки письменників і обов'язкову риторику» [Павличко 1999: 174].

Отже, роман «Смерть» Б. Антоненка-Давидовича присвячений духовним пошукам виходу з кризи в якій опинився як сам письменник, так і його герой. Пошуки українського відтворено як процес відокремлення «я» головного героя від Тіні, який завершується прийняттям і перемогою Тіні, що важливо для розуміння причин деградації-виживання української особистості. Твір письменника не варто сприймати як політично заангажований, адже у ньому чітко виокремлюється архетип Тіні, проступають загальнолюдські проблеми, що має стати в центрі уваги наступних дослідників творчості Б. Антоненка-Давидовича.

БІБЛІОГРАФІЯ

Антоненко-Давидович 1991 – Антоненко-Давидович Б. Д. Твори : у 2 т. / Борис Антоненко-Давидович. – К. : Дніпро, 1991. – Т. 1. – 714 с.

Антоненко-Давидович – Антоненко-Давидович Б. Як я писав «Смерть» / Б. Антоненко-Давидович // Універ. журн. – 1929. – № 1. – С. 45– 46.

Галич б.д.: – Галич М. Спогади про Євгена Плужника : (до 70-річчя від дня народження) / М. Галич // Рукописний відділ НБУ ім. В. Вернадського. – Ф. 274. – № 275. – 6 с.

Нелюдов 1997 – Неклюдов С. Оборотничество / С. Ю. Неклюдов // Мифы народов мира : энцикл. : в 2-х т. / гл. ред. С. А. Токарев. – М. : НИ «Большая Рос. энцикл.», 1997. – Т. 2. – С. 234–235.

Павличко 1999 – Павличко С. Дискурс модернізму в українській літературі : монографія / Соломія Павличко. – 2-е вид., перероб. і доп. – К. : Либідь, 1999. – 448 с.

Цехмистро 1992 – Цехмистро И. Проблема духовности в современной культуре / И. Цехмистро // Вестн. Харьк. ун-та. Теория культуры и философские науки. – 1992. – № 373. – С. 19–24.

Юнг К. Г. Психология бессознательного / К. Г. Юнг. – М. : Канон, 2003. – 400 с.

Юнг К. Психологія та поезія / К. Юнг // Слово. Знак. Дискурс : антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. ; передм., упоряд. і прим. М. Зубрицької. – Львів : Літопис, 1996. – С. 93–108.

Якушева Г. Архетип / Г. Якушева // Литературная энциклопедия терминов и понятий / под ред. А. Н. Николюкина. – М., 2003. – Стб. 60.